

Ελένη Καβουριάρη και Δήμητρα Γαλανοπούλου*

Από το καρτεσιανό cogito στο εν τω κόσμω είναι των ζώων

Περίληψη: Η παραδοσιακή καρτεσιανή θέση για τη νόηση διατηρεί μια ανθρωποκεντρική προσέγγιση στον τρόπο που ερμηνεύουμε τη συμπεριφορά και τις νοητικές καταστάσεις των ζώων. Η θεωρία της ενσώματης νόησης και οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση του τρόπου που τα ζώα αντιλαμβάνονται και αλληλεπιδρούν με το περιβάλλον τους. Στο δοκίμιο αυτό α) θα εξηγήσουμε πώς μπορούμε να ξεπεράσουμε τα κλασικά προβλήματα της αναπαραστασιακής και υπολογιστικής θεωρίας του νου, β) θα παρουσιάσουμε τη σημασία των παρεχόμενων δυνατοτήτων στη συστημική προσέγγιση για την κατανόηση των ζώων, γ) θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε τη χρησιμότητά τους και θα παρουσιάσουμε τον τρόπο που η θεωρία της ενσώματης νόησης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων μπορούν να βοηθήσουν στην αλληλεπίδραση ανθρώπου και ζώου καθώς και στην απόδοση ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα.

Λέξεις-κλειδιά: νόηση των ζώων; ενσώματη νόηση; συμπεριφορά των ζώων; κατανόηση των άλλων ζώων; παρεχόμενες δυνατότητες; ηθικό καθεστώς στα ζώα

* Η Ελένη Καβουριάρη είναι πτυχιούχος Αγγλικής Φιλολογίας, απόφοιτη του τμήματος Φιλοσοφίας του ΕΚΠΑ και του ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. Εργάζεται ως φιλόλογος. E-mail: kavour@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-0916-4590>. Η Δήμητρα Γαλανοπούλου είναι επιχειρηματίας και απόφοιτος ΔΠΜΣ Ζώα: Ηθική, Δίκαιο, Ευζωία. Είναι εθελόντρια σε τοπικό φιλόζωο σύλλογο και συγγραφέας παιδικών βιβλίων. E-mail: dimitragala@philosophy.uoa.gr. ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0000-6586-502X>.

1. Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να δείξει ότι μπορούμε να αντιληφθούμε και να κατανοήσουμε τον τρόπο που νοούν και λειτουργούν τα άλλα ζώα μέσα στο περιβάλλον τους, αρκεί να τα παρατηρήσουμε, απαλλαγμένοι από τις γνωσιακές μας προκαταλήψεις και την ανθρωποκεντρική θεώρηση και ερμηνεία της συμπεριφοράς τους¹. Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε τη σημασία της ενσώματης νόησης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως αναδυόμενες ιδιότητες συστημάτων σε προ-λογικό επίπεδο και να αποδείξουμε ότι δύναται να υπερκεραστούν οι δυϊστικές προπαραδοχές που οδήγησαν σε ειδικτικές αντιλήψεις περί ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι των άλλων ζώων² (Descartes, 1641 / 1996). Συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε σε θέσεις που έλκουν την καταγωγή τους από την φαινομενολογία, τον νατουραλισμό και την οικολογική ψυχολογία, αλλά κυρίως από μια χαϊντεγκεριανής κατεύθυνσης ιδέα περί των πρωταρχικών ικανοτήτων του ανθρώπου, που σύμφωνα με τον στοχαστή δεν είναι υπολογιστικές ή διανοητικές αλλά κυρίως πρακτικές και αναπτύσσονται με την συμπλοκή μας με τον κόσμο (Heidegger, 1927/1962). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο άνθρωπος, καθώς βρίσκεται και δρα μέσα στο περιβάλλον του, θεωρείται *in-der-welt-sein* (εν τω κόσμω είναι) και υπό αυτήν την έννοια, ο ίδιος και το περιβάλλον του συνιστούν ενιαίο σύστημα. Εντός αυτού του συστήματος ο άνθρωπος συχνά χειρίζεται επιδέξια καταστάσεις και εργαλεία χωρίς να σιέφτεται αλλά νοηματοδοτώντας συνεχώς τις δράσεις του (Gounaris, 2011). Στην ανάπτυξη αυτών των εν των κόσμω διανοητικών και πρακτικών δεξιοτήτων και κυρίως σε καταστάσεις που υπάρχει χρονική πίεση και πολύπλοκες και μεταβλητές συνθήκες δράσης, κυρίαρχο ρόλο έχει αυτό που ονομάζεται ενσώματη νόηση κατά την οποία οι υπολογιστικές διαδικασίες και οι αναπαραστάσεις έχουν δευτερεύοντα ρόλο (Gounaris, 2012). Σύμφωνα με το φάσμα

¹ Για τα επιστημολογικά εμπόδια στη μελέτη της νόησης των ζώων και ειδικότερα για τον ανθρωπομορφισμό και τον θεωρητικό εμποτισμό βλέπε Γούναρης (2026).

² Η ιδέα περί ανωτερότητας του ανθρώπου έναντι των ζώων εδράζεται στον διαχωρισμό ψυχής-σώματος από τον Descartes και αναπτύσσεται κυρίως στον *Λόγο περί της Μεθόδου*, Μέρος Έ (Descartes, 1673). Η ανθρώπινη ανωτερότητα θεμελιώνεται από τον στοχαστή στην κατοχή της άυλης σκεπτόμενης ψυχής που χρίζει το ανθρώπινο είδος ικανό για δημιουργική χρήση της γλώσσας και για λογική προσαρμοστικότητα. Τα ζώα από την άλλη, καθώς αποτυγχάνουν στην εκπλήρωση των δύο αυτών κριτηρίων θεωρούνται αυτόματα (automata). Βλέπε και Prototapadakis 2012: 21ff.

των θεωριών της ενσώματης νόησης (Gounaris, 2020) ο εγκέφαλος, το σώμα και το περιβάλλον που βρίσκονται σε μια δυναμική αλληλεπίδραση συγκροτούν τις γνωστικές διαδικασίες (Kormas et al., 2023; Shapiro, 2011). Έτσι, η νόηση καθορίζεται από τη σωματική κατάσταση και τη μορφή των νοήμονων όντων, αν δηλαδή διαθέτουν πόδια ή πτερύγια, αν βλέπουν χρώματα ή διαθέτουν κάποιου είδους σόναρ, αν έχουν γλωσσική ικανότητα ή αν έχουν ουρά κ.ο.κ. (Gounaris, 2011). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η κατανόηση και η νοηματοδότηση του κόσμου αναδύονται σε συνδυασμό με τις αισθητήριο-κινητικές μορφές δράσης³. Για παράδειγμα, ένα πουλί που πετά με ταχύτητα, δεν σχηματίζει εσωτερικές αναπαραστάσεις του χώρου αλλά μέσα από τις κινήσεις των φτερών, την αντίσταση του αέρα και την όραση, αποκτά την αίσθηση του περιβάλλοντος και την ικανότητα να δρα, να αποφεύγει εμπόδια ή να προσγειώνεται. Με άλλα λόγια, ο εγκέφαλος, το σώμα και το περιβάλλον αποτελούν μια λειτουργική ενότητα και η δράση αναδεικνύεται σε βασικό μηχανισμό μέσω του οποίου αναδύεται η νόηση χωρίς να αποτελεί πλέον απλό αποτέλεσμα της σκέψης.

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να εξετάσει τους τρόπους νόησης των άλλων ζώων με σκοπό να δείξει ότι αυτοί δεν είναι κατώτεροι ή ελλιπείς αλλά προκύπτουν από μια διαφορετική μορφή εμπλοκής των ζώων με τον κόσμο, μια συνθήκη που έχει βαθιές συνέπειες για τη φιλοσοφία, την επιστήμη, καθώς και για τις θεσμικές ρυθμίσεις και κοινωνικές στάσεις απέναντι στα ζώα.

Για τη θεμελίωση της μετάβασης από το καρτεσιανό cogito που αποτέλεσε την απόλυτη έκφραση της νεωτερικής μεταφυσικής και τη στροφή στο σιεπτόμενο υποκείμενο, θα χρησιμοποιήσουμε τη σκέψη του Heidegger όπως αυτή εμφανίζεται στα έργα του *Προβλήματα Μεταφυσικής* (1929-1930/1995), *Βασικά Προβλήματα της Φαινομενολογίας* (1999) και *Είναι και Χρόνος* (1927/ 1962), όπου ασκεί κριτική στις καρτεσιανές θέσεις σχετικά με τη γνώση και τη νόηση, όπου το cogito εμφανίζεται πλέον ως η αδιαμφισβήτητη αλήθεια. Το καρτεσιανό *res cogitans*, ως η σιεπτόμενη ουσία, το εγώ που σιέπτεται, καθίσταται η πρώτη και βέβαιη πραγματικότητα (Descartes, 1641/1996). Η σκέψη αυτή όμως, έχει σαφώς προβληματικές απολήξεις, εργαθιστώντας έναν διϊσμό⁴, που διαχωρίζει και προβάλλει από τη μια το σιεπτό-

³ Για την ανάδυση και το πώς αυτή συνδέεται με τις συστημικές θεωρίες της ενσώματης νόησης βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026).

⁴ Για τα εμπόδια των διϊσμών στην έρευνα για τη νόηση και τη νοημοσύνη των ζώων

μενο υποκείμενο και από την άλλη τον αντικειμενοποιημένο κόσμο, την *res extensa*, δηλαδή την εκτατή ουσία, η οποία έπεται οντολογικά του υποκειμένου ως αντικείμενο αναπαράστασης (Heidegger, 1927/1962).

Ο Heidegger αντιλαμβάνεται το πρόβλημα στον καρτεσιανό συλλογισμό και το εντοπίζει σε οντολογικό και όχι σε γνωσιολογικό επίπεδο. Για τον στοχαστή, το Είναι δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητο και να παραμένει ανεξέταστο. Το *cogito* αποτελεί μια απλή επιβεβαίωση της ύπαρξης ενός υποκειμένου που σκέφτεται, περιορίζοντας την ανθρώπινη ύπαρξη στη συνείδηση, ενώ η προθεωρητική σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο παραβλέπεται, με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να νοείται ως απομονωμένο υποκείμενο (Heidegger, ο.π.). Η χαϊντεγκεριανή συμβολή σε αυτό το σημείο είναι καθοριστικής σημασίας, για τη μετάβαση από το περίκλειστο στον εαυτό του σολιψιστικό υποκείμενο⁵ στο Εν τω κόσμω Είναι (Heidegger, ο.π.). Σε αντιδιαστολή με τον Descartes, ο Heidegger εισάγει την έννοια του *Dasein*, προκειμένου να περιγράψει την ιδιαίτερη σχέση του ανθρώπου με τον κόσμο ως μια σχέση όχι πρωτίστως γνωσιολογική αλλά καθαρά πρακτική και βιωματική. Ο φιλόσοφος επισημαίνει ότι η φαινομενολογία οφείλει να αφήσει τα όντα να φανερωθούν όπως αυτά δίνονται στην εμπειρία και όχι όπως τα κατασκευάζει ένα θεωρητικό υποκείμενο (Heidegger, 1999). Με αυτή τη συλλογιστική δεν αποσκοπεί στην απόρριψη της καρτεσιανής σκέψης αλλά στην αποκατάσταση της προτεραιότητας του *sum* έναντι του *cogito*. Με άλλα λόγια, δίνεται προτεραιότητα στο Είναι (και ειδικότερα στο Εν τω κόσμω Είναι) έναντι του σκέπτεσθαι. Η οντολογική δομή της ανθρώπινης νόησης συμπλέκεται τώρα με το νόημα του κόσμου που δεν παράγεται από το υποκείμενο αλλά προβάλλει μέσα στην ήδη δοσμένη σχέση του *Dasein* με τα όντα⁶.

βλέπε Βεργάρα & Παπαδάκης (2026).

⁵ Σολιψιστικό υποκείμενο είναι το «εγώ», που τίθεται ως το βέβαιο κέντρο ύπαρξης και γνώσης. Το υποκείμενο που θεωρείται ως θεμέλιο ή προϋπόθεση του κόσμου και όχι ως απλός παρατηρητής του. Σολιψισμός είναι η φιλοσοφική θέση σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη του νου και τα περιεχόμενά του αποτελούν τη μοναδική βεβαιότητα της γνώσης, τοποθετώντας την ύπαρξη του κόσμου και των άλλων συνειδήσεων στο φάσμα του αναπόδεικτου και άρα μη υπαρκτού (Αγγελίδης, 2006).

⁶ Για μια συστηματική ανάλυση της σχέσης των όντων με το περιβάλλον τους βλέπε Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026), όπου το σύστημα όντος-περιβάλλοντος χαρακτηρίζεται από προθετικές - αποβλεπτικές σχέσεις που ανήκουν στο *Dasein*, το οποίο μεταφράζεται και ως «ώδε-είναι».

2. Οι θεωρίες της ενσώματης νόησης και του οικολογικού ρεαλισμού ως συστημικές προσεγγίσεις ερμηνείας του Εν τω κόσμω Είναι των ζώων

Οι θεωρίες της ενσώματης νόησης μέσω των οποίων μπορεί να εξηγηθεί ο ρόλος που παίζει το σώμα, το περιβάλλον, η γλώσσα και άλλοι συστημικοί παράγοντες στη νοητική διαδικασία καθώς και η δυνατότητα δράσης του χαϊντεγκεριανού Εν τω κόσμω Είναι, υποστηρίζουμε ότι μπορούν να επειταθούν από το έλλογο ανθρώπινο ζώο στα άλλα ζώα. Ξεπερνώντας τον δυϊσμό ανθρώπου – ζώου, θα προσεγγιστεί η νόηση και η δράση των ζώων στο περιβάλλον τους, κατ' αναλογία των ανθρώπων που νοηματοδοτούν και δρουν στο δικό τους περιβάλλον. Με τον τρόπο αυτό θα καταστεί εφικτή η απόδοση ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα με στόχο την καλλιέργεια του σεβασμού αυτών αλλά και την εξασφάλιση της ευζωίας και της προστασίας τους.

Επιχειρούμε να μιλήσουμε για το Εν τω κόσμω Είναι των ζώων γιατί αν θεωρήσουμε ότι το σύστημα του Heidegger ισχύει μόνο για τα έλλογα όντα που εκφράζουν γλωσσικό νόημα, τότε θα έπρεπε να αποκλειστούν τα βρέφη αλλά και τα κωφά άτομα ή τα άτομα που για ψυχολογικούς, σωματικούς, νοητικούς, λόγους υγείας ή από κάποιο ατύχημα, δεν διαθέτουν γλώσσα⁷. Αν θεωρήσουμε ότι το Dasein ισχύει για τους ανθρώπους με γλώσσα, τότε μπορούμε να επικαλεστούμε το επιχείρημα της «ολισθηρής πλαγιάς»⁸ ως ένα πολύτιμο σήμα κινδύνου και να θεωρηθούμε ρατσιστές και ανήθικοι θεωρώντας κατώτερα άλλα όντα του είδους μας (Singer, 2022: 150-152). Επίσης, πώς μπορούμε να κατανοήσουμε κάποιον που μιλά διαφορετικά από εμάς, για παράδειγμα μια άλλη διάλεκτο ή μια διαφορετική γλώσσα; Η απάντηση είναι ότι προσπαθούμε να μάθουμε τη διάλεκτο ή τη γλώσσα προκειμένου να κατανοήσουμε τον άλλον άνθρωπο. Αν δεν είναι εφικτό μπο-

⁷ Για τα επιχειρήματα που στερούν την απόδοση νοητικών καταστάσεων στα ζώα λόγω έλλειψη γλώσσας βλέπε Γούναρης (2026), Μηλιώτη & Ντάσιου (2026), Βαρσάμη & Παπουτσή (2026).

⁸ Το επιχείρημα της δυνητικής επικινδυνότητας ή της ολισθηρής πλαγιάς (the slippery slope argument) γεννήθηκε στους κόλπους του ωφελιμισμού και αποτελεί ένα πολύτιμο εργαλείο λογικής ανάλυσης στην εξέταση ηθικών, νομικών και βιοηθικών ζητημάτων που έφτασε να υπερβεί ακόμη και αρραγή φιλοσοφικά συστήματα αναδεικνύοντας μια διαφορετική ατραπό στη διευθέτησή τους. Το επιχείρημα της ολισθηρής πλαγιάς επιτάσσει την αποφυγή της λήψης απόφασης που η δυνητική της επικινδυνότητα είναι προφανέστερη από τη βέβαιη ή πιθανή ωφελιμότητα. Αχίλλειο πέτρα του εν λόγω επιχειρήματος αποτελεί το γεγονός ότι η αποτίμηση των συνεπειών αναφέρεται στο μέλλον ενώ η χρήση του επιχειρήματος θα πρέπει να γίνεται στο παρόν, και για αυτό το λόγο θα πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή ώστε να αποφεύγεται η λογική πλάνη και η ρητορική της κινδυνολογίας (Πρωτοπαπαδάκης, 2020).

ρούμε να χρησιμοποιήσουμε νοήματα και σήματα αλλά και να παρατηρήσουμε τη συμπεριφορά τους. Οι επιστήμονες μιλούν για υπαρκτή επικοινωνία μεταξύ των ζώων είτε πρόκειται για νοήματα και κινήσεις είτε για ήχους όπως είναι ένα κελάηδισμα, ένα γαύγισμα, ή η κραυγή του λύκου που ειδοποιεί την αγέλη του, είτε οι ήχοι των δελφινιών. Η Jane Goodall (2014: 367-369, 398-402) παρατήρησε τους χιμπατζήδες καταγράφοντας και αποκωδικοποιώντας εκφράσεις, συμπεριφορές και ήχους που δείχνουν την επικοινωνία μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον ύστερο Wittgenstein (1953) το νόημα της γλώσσας βρίσκεται στη χρήση της και στην πρακτική της λειτουργία⁹. Η επέκταση της σκέψης του στοχαστή στα άλλα ζώα και στη νοηματικότητα που παράγουν οι γλώσσες μέσα από γλωσσικά παιχνίδια (language games)¹⁰, δείχνει ότι η γλώσσα είναι πρακτική, κοινωνικά καθορισμένη αλληλεπίδραση με τον κόσμο μέσα στον οποίο το κάθε ον κινείται και διαβιεί αποδίδοντας του νόημα. Κατά τον Wittgenstein (1953: 223) αν ένα λιοντάρι μπορούσε να μας μιλήσει, δε θα το καταλαβαίναμε. Το κάθε ζώο μετέχει σε διαφορετικής μορφής ζωή, οπότε ακόμα και αν προσπαθούσε να επικοινωνήσει με τον άνθρωπο, χρησιμοποιώντας την ανθρώπινη γλώσσα (λέξεις, γραμματική, συντακτικό), είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε ο άνθρωπος να κατανοήσει ορθά τα νοήματα που θα ήθελε το ζώο να επικοινωνήσει. Όλα τα ζώα φαίνεται ότι έχουν τους δικούς τους τρόπους, μη γλωσσικής με την αυστηρή έννοια του όρου, επικοινωνίας, αλληλεπιδρώντας και νοηματοδοτώντας συνεχώς τον κόσμο, το περιβάλλον, τη συνθήκη, το Εν τω κόσμω Είναι τους.

⁹ Η μεταστροφή της σκέψης του Wittgenstein στην ύστερη περίοδό του είναι χρήσιμη για την παρούσα έρευνα. Στις *Φιλοσοφικές Έρευνες* (1953) απομακρύνεται από την πρώιμη αντίληψη της γλώσσας ως λογικής αναπαράστασης του κόσμου, η οποία χαρακτηρίζει το έργο του *Tractatus Logico-Philosophicus* (2005), και στρέφεται προς μια θεώρηση σύμφωνα με την οποία το νόημα δεν εδράζεται σε μια ενιαία τυπική λογική δομή, αλλά στη χρήση της γλώσσας μέσα σε συγκεκριμένο πλαίσιο και μορφές ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, πράξεις όπως το να δίνει κανείς διαταγές, να προειδοποιεί ή να παίζει αποτελούν διαφορετικές μορφές γλωσσικής πρακτικής.

¹⁰ Πρόκειται για έναν όρο που εισάγει ο Wittgenstein για να δείξει τους διάφορους τρόπους με τους οποίους χρησιμοποιούμε τη γλώσσα, όχι ως μέσο σταθερής αναπαράστασης του κόσμου, αλλά ως πρακτική ενταγμένη σε συγκεκριμένα πλαίσια, κανόνες και μορφές ζωής. Οι κανόνες αυτοί δεν προϋποτίθενται ως πλήρως ρητοί, αλλά κατανοούνται και μαθαίνονται μέσα από τη χρήση. Υπό αυτήν την έννοια το νόημα της γλώσσας καθορίζεται από τον τρόπο χρήσης της. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο, ότι ενώ ορισμένοι υπερασπιστές της μη γλωσσικής επικοινωνίας των ζώων όπως η Meijer (2019) επικαλούνται τα γλωσσικά παιχνίδια για να υποστηρίξουν τη θέση τους, άλλες ερμηνείες της βιτγκενσταϊνικής παράδοσης κινούνται προς την αντίθετη κατεύθυνση. Για το σχετικό debate, βλ. Γούναρης (2026).

Επανερχόμενοι στον Heidegger και στην προσπάθειά του να αποσπάσουμε από τη σκέψη του τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση των άλλων ζώων προσκρούουμε σε ένα πρόβλημα: σε ένα πρώτο επίπεδο κάτι τέτοιο φαίνεται παράτολμο καθώς ο φιλόσοφος είναι γνωστό ότι θεωρούσε τα ζώα «φτωχά σε κόσμο» αφού δεν αναγνώριζε σε αυτά τις μορφές του νοήματος του Dasein (Heidegger, 1929-1930/1995). Παρόλες τις δυσκολίες που τίθενται από την προτεραιότητα που δίνεται στον άνθρωπο ως διαμορφωτή του κόσμου, θα μπορούσαμε να πιάσουμε το νήμα από το σημείο που ο στοχαστής απορρίπτει το γνωσιολογικά ανώτερο καρτεσιανό υποκείμενο, την απομονωμένη συνείδηση και αναδεικνύει το σχεσιακό και εμπλεκόμενο με το περιβάλλον του υποκείμενο (Heidegger, ο.π.). Με άλλα λόγια, αν παραμείνουμε στην απόρριψη του αφηρημένου υποκειμένου και της αυτοαναφορικής συνείδησης και φωτίσουμε το Εν τω κόσμω Είναι τότε έχουμε τις προκείμενες που χρειαζόμαστε για να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι για να κατανοήσουμε και να αποδεχθούμε την ηθική υπόσταση του άλλου δεν χρειάζεται αυτό να έχει λογική ή γλώσσα πολλώ δε μάλλον συνείδηση της θνητότητάς του. Αρκεί μόνο να αποδειχθεί ότι τα άλλα ζώα είναι έν τω κόσμω, βρισκόμενα σε εμπλοκή με αυτόν, πράγμα εμπειρικά αυταπόδεικτο μέσα από την παρατήρηση.

Στην προσπάθειά μας να καταστήσουμε σαφή τη θέση μας, έχουμε ήδη αναφέρει παραδείγματα του τρόπου με τον οποίο τα άλλα ζώα ανανοηματοδοτούν συνεχώς τον κόσμο τους μέσα από μια συνεχή αλληλεπίδραση με αυτόν. Η θέση μας ωστόσο, πιστεύουμε ότι εμπλουτίζεται από την «οικολογική», όπως την ονομάζει, προσέγγιση του J. J. Gibson (1979), ο οποίος πραγματεύεται το ζήτημα της οπτικής αντίληψης και της ικανότητας των ζώων να αποσπών πληροφορίες από το περιβάλλον τους (ο.π.). Με τη θεμελίωση του οικολογικού «ρεαλισμού» ο Gibson υποστηρίζει την ύπαρξη ενός οικολογικού επιπέδου πραγματικότητας στο οποίο ζώο και περιβάλλον συνυπάρχουν. Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων¹¹ που εισάγει, αποτελεί τον συνδετικό κρίκο μεταξύ περιβάλλοντος και ζώου προτάσσοντας την αμοιβαιότητα των μερών και την άρρηκτη μεταξύ τους σύζευξη με όρους πλήρους αλληλεξάρτησης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η αντίληψη γίνεται στη βάση

¹¹ Οι παρεχόμενες δυνατότητες (Gibson, 1979/2002: 224-226) είναι ιδιότητες του συστήματος ζώου και περιβάλλοντος που εκλαμβάνονται σε αναφορά προς τον παρατηρητή. Μια παρεχόμενη δυνατότητα αποτελεί εξίσου ένα γεγονός του περιβάλλοντος και ένα γεγονός της συμπεριφοράς του ζώου που την αντιλαμβάνεται. Για τις παρεχόμενες δυνατότητες και τη «σύζευξη» ζώου και περιβάλλοντος βλέπε Αργυρακοπούλου (2026).

της συμπληρωματικότητας ζώου - περιβάλλοντος θέτοντας σε απόλυτη προτεραιότητα τον τρόπο ζωής του ζώου και όχι τη φυσιολογία, τον εγκέφαλο, την κληρονομικότητα, ή άλλους επιμέρους παράγοντες που ενδεχομένως εμποδίζουν τη συνολική εικόνα μας για τον έμβιο κόσμο και μας εντάσσουν σε ένα μηχανιστικό πλαίσιο ερμηνείας¹².

Με τις παρεχόμενες δυνατότητες επιτυγχάνεται η μετάβαση από έναν κόσμο της ύλης, του αναγωγισμού και της μηχανιστικής φυσικής σε έναν κόσμο της οικολογικής πραγματικότητας, των ουσιών και των μέσων (Gibson, 1979/2002). Η οικολογική προσέγγιση του Gibson απομακρύνεται από θεωρητικές αφαιρέσεις και προσδένεται στην πραγματικότητα της επιφάνειας του εδάφους, της διάταξης, των αντικειμένων και των γεγονότων που ενδιαφέρουν τόσο τον άνθρωπο όσο και τα ζώα. Υπό αυτό το πρίσμα οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να θεωρηθούν μια δομή πληροφορίας πλήρους νοήματος που σχετίζεται με την «εν τω κόσμω» ενσώματη ύπαρξη και τις ειδηλούμενες συμπεριφορικές αποκρίσεις του ζώου. Το ζώο αποκτά επίγνωση του κόσμου άμεσα, χωρίς ανάγκη παρελθούσας εμπειρίας, φαντασίας, υπολογισμού ή άλλης γνωστικής λειτουργίας. Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων δύναται να απεμπολήσει οποιαδήποτε διαμεσολάβηση σχετίζεται με δυϊσμούς, κατηγοριοποιήσεις και ταξινομήσεις (Βεργάρα & Παπαδάκης, 2026). Ο κόσμος αναανοηματοδοτείται διαρκώς με βάση την οικολογική πληροφορία που λαμβάνει με τη σωματική του δομή από το περιβάλλον με το οποίο βρίσκεται σε διαρκή σύμπλεξη, εξερευνώντας, ψάχνοντας τον κατάλληλο προσανατολισμό, ανακαλύπτοντας και μαθαίνοντας μέσω της διαφοροποίησης σε ένα συνεχές ταξίδι «δίχως ποτέ να φτάσει σε ένα όριο»¹³.

¹² Για τη σημασία των παρεχόμενων δυνατοτήτων σε συστήματα πέραν του ζωικού βασιλείου βλέπε Gounaris & Elkheir (2018) όπου σημειώνονται οι περιορισμοί στη γνωστική ανάπτυξη των τεχνητών συστημάτων παρά τη μεγάλη υπολογιστική τους ισχύ.

¹³ Ο Gibson (1979/2002) εισάγει την καινοφανή έννοια της «οικολογικής πληροφορίας» η οποία δεν συσχετίζεται με τους τυπικούς διαύλους επικοινωνίας, τουναντίον, ανθίστανται στην κοινοποίηση, ανοίγοντας τη θεωρία της αντίληψης στο ευρύ φάσμα των αισθήσεων της «εν τω κόσμω ύπαρξης» (όπ.: 382). Σε αντίθεση, με τη κλασική θεωρία της πληροφορίας όπως διατυπώθηκε από τους Shannon & Weaver (1949), ο Gibson υποστηρίζει ότι οι διαθέσιμες στην αντίληψη πληροφορίες δεν μπορούν να καθοριστούν και να μετρηθούν (ό.π.: 138). Για να γίνει κατανοητή η θέση του είναι απαραίτητη η συνεξέταση της οικολογικής πληροφορίας με την έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων Stoffregen (2003), McClelland (2020), Αργυρακοπούλου (2026), Χανιώτης & Ζαχαρόπουλος (2026), Βεργάρα & Παπαδάκης (2026). Ο ισχυρισμός του Gibson συνεπάγεται το ενδεχόμενο, το κεντρικό νευρικό σύστημα των έμβιων όντων να μην επεξεργάζεται κυριολεκτικά πληροφορίες (Epstein, 2016), κυρίως κατά τις άμεσες ή ταχύτερες δράσεις των οργανισμών, αλλά οι παρεχόμενες

3. Ο ρόλος των παρεχόμενων δυνατοτήτων για την κατανόηση της συμπεριφοράς των ζώων

Μας δίνεται η δυνατότητα, όπως δείξαμε, να κατανοήσουμε και να μελετήσουμε τον τρόπο που νοούν και δρουν τα ζώα μέσω της συστημικής προσέγγισης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων. Πώς όμως μπορούμε να αντιληφθούμε τις παρεχόμενες δυνατότητες στο σύστημα ζώο-περιβάλλον; Ο Stoffregen (2003) βασιζόμενος στον ορισμό του Turvey για τις παρεχόμενες δυνατότητες και τα προβλήματα που δημιουργούνται με τον ορισμό αυτόν, επιχειρήσε να επανακαθορίσει τη σημασία τους. Σε αντίθεση με τον ορισμό του Turvey, σύμφωνα με τον οποίο οι παρεχόμενες δυνατότητες αποτελούν ιδιότητα του περιβάλλοντος, ο Stoffregen (ο.π.) τις ορίζει ως αναδυόμενες ιδιότητες του ζώου και του περιβάλλοντός του. Πρόκειται για ένα σύστημα που περιλαμβάνει το ζώο και το περιβάλλον του επιτρέποντας σε αυτό να αντιλαμβάνεται την παρεχόμενη δυνατότητα ως συνάρτηση του ιδίου με το περιβάλλον που βρίσκεται. Υπό αυτήν την έννοια οι παρεχόμενες δυνατότητες γίνονται αντιληπτές σε ένα πλαίσιο δράσης και ως ευκαιρίες για δράση. Καθορίζουν τί μπορεί να πραγματοποιηθεί, από το συγκεκριμένο ζώο στο συγκεκριμένο περιβάλλον, δηλαδή από το σύστημα ζώο - περιβάλλον. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι οι ευκαιρίες για δράση αναδύονται στην υπάρχουσα πραγματικότητα του ζώου σε συνάρτηση του ιδίου με το περιβάλλον. Για παράδειγμα, ο πιγκουίνος αντιλαμβάνεται τη θάλασσα ως ευκαιρία για δράση επειδή η σωματική μορφή του και οι ιδιότητες της θάλασσας του παρέχουν αυτή τη δυνατότητα. Αν ο πιγκουίνος δεν μπορούσε να κολυμπήσει και η θάλασσα ήταν διαφορετική οι παρεχόμενες δυνατότητες θα διέφεραν. Ως εκ τούτου, οι παρεχόμενες δυνατότητες είναι διαφορετικές για κάθε είδος ζώου. Κάθε ζώο είναι διαφορετικό και αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο τη συγκεκριμένη συνθήκη σε σχέση με το περιβάλλον τη συγκεκριμένη στιγμή. Για παράδειγμα, ένα χελιδόνι χτίζει στο ταβάνι ενός μπαλκονιού τη φωλιά του ενώ ένας πελαργός τη φτιάχνει στις κολώνες ηλεκτροδότησης. Δεν προσφέρεται η δυνατότητα στον πελαργό να χτίζει τη φωλιά του στο μπαλκόνι εξαιτίας της σωματικής του μορφής και εξαιτίας του περιβάλλοντος του μπαλκονιού. Οι παρεχόμενες δυνατότητες ως ιδιότητες του συστήματος, υπάρχουν ανεξαρτήτως εάν πραγματοποιηθούν οι ευκαιρίες για δράση και ανεξάρτητα της συμπε-

δυνατότητες να λειτουργούν ως ένα καινοφανές είδος πληροφοριών που είναι αντιληπτικά άμεσο. Η ειδοχή αυτή υποστηρίζεται από την υπόθεση νοηματοφόρου συστήματος που διατυπώνει ο Gounaris (2016).

ριφοράς του ζώου. Για παράδειγμα, αρέσει στον σκύλο μου να πηγαίνει βόλτα με το αυτοκίνητό μας. Όταν βγαίνουμε στον δρόμο και του λέω να πάμε βόλτα, ψάχνει να το βρει για να σταθεί δίπλα. Μόλις του ανοίξω την πόρτα μπαίνει μέσα για να πάμε βόλτα. Η ευκαιρία για δράση πραγματοποιείται όταν όλες οι συνθήκες ικανοποιούνται.

Ο Stoffregen (ο.π.), συνδέει τις παρεχόμενες δυνατότητες με τις προθέσεις του ζώου που αναδύονται από το σύστημα ζώο και περιβάλλον. Οι παρεχόμενες δυνατότητες και η πρόθεση αποτελούν ιδιότητες του συστήματος ζώο – περιβάλλον και ο συνδυασμός τους καθορίζει και περιορίζει τη συμπεριφορά του ζώου. Ο σκύλος μου θέλει -έχει την πρόθεση- στόχο να πάει βόλτα με το αυτοκίνητό μας. Όταν λοιπόν γνωρίζει το αυτοκίνητό μας, του προσφέρεται αυτή η δυνατότητα, οπότε ο σκύλος δρα, κινητοποιείται, συμπεριφέρεται με τέτοιον τρόπο για να πάει βόλτα. Μια συμπεριφορά του ζώου θα πραγματοποιηθεί μόνο αν η παρεχόμενη δυνατότητα και η πρόθεση συμβούν την ίδια στιγμή. Επιπλέον, η ικανοποίηση του στόχου που έχει ένα ζώο, μπορεί να οδηγήσει σε ανακάλυψη νέων ιδιοτήτων του συστήματος ζώο-περιβάλλον και επομένως στην απόκτηση νέων δεξιοτήτων και ίσως να πρέπει να τροποποιήσει τη συμπεριφορά του, προκειμένου να πετύχει αυτό που θέλει.

Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι παρεχόμενες δυνατότητες οδηγούν στην κατανόηση του τρόπου που τα άλλα ζώα νοούν. Σε αντίθεση με το αναπαραστασιακό μοντέλο γνώσης, το οποίο κληροδοτήθηκε από την καρτεσιανή παράδοση, και κατέληξε σε ένα δυϊστικό μοντέλο κόσμου όπου ο άνθρωπος τίθεται απέναντι στη φύση έχοντας το προνόμιο κυριαρχίας επ' αυτής, οι παρεχόμενες δυνατότητες επιτρέπουν μια οικολογική και σχεσιακή θεώρηση της αντίληψης. Στο καρτεσιανό σχήμα, ο νους νοείται ως εσωτερική έδρα επεξεργασίας αναπαραστάσεων ενός εξωτερικού κόσμου, ενώ ο άνθρωπος προνομιοποιείται ως το κατεξοχήν έλλογο ον που στέκεται απέναντι στη φύση ως κυρίαρχος της¹⁴. Αντίθετα, στη θεωρία του Gibson (1979/2002), η

¹⁴ Ο Damasio (1994/2006) επισημαίνει το *Λάθος του Καρτέσιου* περί προτεραιότητας του νου στην επεξεργασία πληροφοριών και αναδεικνύει την ιδέα ότι η μάθηση και η γνώση διαμορφώνονται από τη σωματική εμπειρία μέσα στον κόσμο. Η θέση του προσφέρει μια γέφυρα ανάμεσα στις νευροεπιστήμες και στη φαινομενολογία. Ειδικότερα, ο Damasio καταδεικνύει πως ο Descartes λανθασμένα αποδίδει τις δράσεις των οργανισμών ως αποτελέσματα σκέψης, δηλαδή της νοούσας ουσίας, διότι αποτελούν κατά το μάλλον ή ήττον σωματικές αποκρίσεις νευρώνων σε ερεθίσματα του περιβάλλοντος, αντιτιθέμενος ανοικτά στην πεποίθηση αιώνων ότι η πολυπλοκότητα του εγκεφάλου αποτελεί βεβαιότητα για την ύπαρξη νόησης. Συνε-

αντίληψη δεν συνίσταται πρωτίστως στην κατασκευή εσωτερικών ανα-
 παραστάσεων, αλλά στην άμεση πρόσληψη των δυνατοτήτων δράσης
 που προσφέρει το περιβάλλον σε έναν έμβιο οργανισμό. Υπό αυτή την
 έννοια, η γνώση δεν εμφανίζεται ως εσωτερική αναπαράσταση που πρέ-
 πει ει των υστέρων να επαληθευθεί, αλλά ως πρακτική και ενσώματη
 εμπλοκή του οργανισμού με τον κόσμο. Η προσέγγιση αυτή είναι ιδι-
 αίτερα σημαντική για τη μελέτη των άλλων ζώων, διότι μας επιτρέ-
 πει να κατανοήσουμε τη νόησή τους όχι ως ελλειμματική εκδοχή της
 ανθρωπίνης σκέψης, αλλά ως ειδοτρόπο τρόπο προσανατολισμού και
 δράσης μέσα σε ένα κοινό, αλλά δυναμικά βιούμενο, περιβάλλον. Από
 αυτή τη σκοπιά, η έμφαση στη ροή της εμπειρίας και στη συνεχή αλλη-
 λεπίδραση οργανισμού και κόσμου αποδυναμώνει τόσο το πρόβλημα
 της αναπαράστασης όσο και, σε έναν βαθμό, το πρόβλημα του παι-
 σίου, εφόσον η κατανόηση δεν εξαρτάται αποκλειστικά από αφηρημέ-
 νους λογικούς κανόνες, αλλά από τη βιωμένη, ενσώματη και εμπρόθετη
 συμμετοχή σε ένα σύστημα δράσης¹⁵.

Σε συνάφεια με το παραπάνω, η βιωματική εμπειρία που προτείνεται
 από τον Heidegger ως το οντολογικό πλαίσιο της ύπαρξης του ανθρω-
 που, αποτελεί τη βάση για την εξέλιξη της φαινομενολογικής προσέγ-
 γισης του Merleau-Ponty (1962) που υποστηρίζει ότι η αντίληψη και η
 εμπειρία είναι πάντα ενσώματες. Για τον Merleau-Ponty (ο.π.) το σώμα
 δεν αποτελεί αντικείμενο στον κόσμο, αλλά υποκείμενο που βιώνει τον
 κόσμο παρέχοντας τα θεωρητικά εργαλεία για την κατανόηση της ζω-
 ικής υποκειμενικότητας αφού τα ζώα αντιλαμβάνονται, ενεργούν και
 αλληλεπιδρούν με τον κόσμο τους (έστω και φτωχού σε εμπειρίες σύμ-
 φωνα με τον Heidegger) μέσω του σώματος. Αυτή η μερλωποντιανή
 προσέγγιση με τις χαϊντεγκεριανές καταβολές, εδραιώνει τη φαινομε-
 νολογική οδό αναδεικνύοντάς την ως ιδιαίτερα πρόσφορη για την από-
 δειξη της συνείδησης και της υποκειμενικότητας των άλλων ζώων. Η
 βιωματική εμπειρία των ζώων είναι αποκαλυπτική μιας συνείδησης δια-
 φορετικού επιπέδου που αποδίδει υποκειμενικότητα σε αυτά. Η βιωμέ-

χίζοντας ο Damasio αποδομεί την κρατούσα άποψη περί διάκρισης νου και σώμα-
 τος υποστηρίζοντας τη συμμετοχή των δυο στην αλληλεπίδραση με το περιβάλλον.

¹⁵ Διαφορετικοί ερευνητές εστίασαν στις συστημικές σχέσεις περιβάλλοντος ζώου αναδεικνύοντας σημαντικές όψεις της μεταξύ τους σχέσης με μερικές από αυτές να αφορούν τα προβλήματα συντονισμού της κίνησης της εργονομίας με κορυφαία για τη μελέτη των παρεχομένων δυνατοτήτων εκείνη των Varela, Thompson and Rosch (1991) που εξετάζει «τις σχέσεις δομικής και λειτουργικής σύζευξης των έμ-
 βιων όντων με το περιβάλλον τους και τη θεώρηση αυτών ως αυτοποιητικών και
 γνωστικών συστημάτων» στο πλαίσιο της ενσώματης νόησης.

νη εμπειρία ή σύμφωνα με την μερλωποντιανή φιλοσοφία, το βιωμένο σώμα, αναπτύσσει στα άλλα ζώα μετασχηματισμό της συμπεριφοράς που ισοδυναμεί με μάθηση αποδεικνύοντας ότι τα ζώα διαθέτουν συναισθήματα, αναπτύσσουν στρατηγική και δημιουργικότητα ανάλογα με το περιβάλλον στο οποίο θα βρεθούν. Η ικανότητα της στάθμισης κόστους - οφέλους από τα ζώα γίνεται εναργής στο παράδειγμα των πιθήκων του γένους των Μακάκων που μελετήθηκαν από τους Kawamura & Kawai στο νησί Κοσίμα της Ιαπωνίας (Μαχαίρας, 2014). Εκεί, ένας θηλυκός πίθηκος αποφάσισε να αλλάξει τον τρόπο που καθάριζε τα γεώμηλά της μεταφέροντάς τα στη θάλασσα και υιοθέτησε αυτόν τον τρόπο δείχνοντας ότι μπόρεσε να σταθμίσει το όφελος από την ενέργειά της, ενώ παράλληλα μέσω του παιχνιδιού τα νεότερα μέλη υιοθέτησαν την συγκεκριμένη πρακτική. Είναι εναργής και σε αυτό το παράδειγμα η σημασία του περιβάλλοντος για την τροποποίηση της συμπεριφοράς αλλά και ο κοινωνικός τρόπος διάχυσης της πληροφορίας μέσα από την αλληλεπίδραση ζώου - περιβάλλοντος ώστε αυτό να είναι εφικτό δίχως τη χρήση προτασιακά δομημένης γλώσσας (Μαχαίρας, ό.π.). Ας αναλογιστούμε ένα σμήνος που κινείται ανιχνεύοντας το περιβάλλον. Η κάθε μονάδα λειτουργεί αυτόνομα κι εκείνο που προκύπτει είναι μια συλλογική συμπεριφορά. Οδηγίες δεν δίνονται και οι αποφάσεις παίρνονται στιγμιαία ακολουθώντας απλούς κανόνες, αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους και με το περιβάλλον. Έτοιμα παραδείγματα ευφυούς συμπεριφοράς σμήνους μπορούμε να συναντήσουμε στα μυρμηγκια που υπολογίζουν τις βέλτιστες διαδρομές προς την τροφή τους, στα κοπάδια των ψαριών, στα σμήνη των πουλιών που ενώ αποτελούνται από ανεξάρτητες οντότητες κινούνται ως ένα σώμα¹⁶. Το πουλί αντιλαμβάνεται το περιβάλλον γύρω του, συνυπολογίζει τη θέση του σε σχέση με τα υπόλοιπα πουλιά και παίρνει τις αποφάσεις του. Έτσι, νοσηματοδοτώντας κάθε στιγμή τον κόσμο του, αναπτύσσει ταχύτητα για να φτάσει τα υπόλοιπα πουλιά του σμήνους ή μειώνει ταχύτητα προκειμένου να μην συγκρουστεί ή ακόμα διαχωρίζεται από αυτά διαφυλάσσοντας έτσι τη συνοχή της ομάδας.

Παρατηρώντας λοιπόν ένα ζώο, μας δίνεται η δυνατότητα να κατανοή-

¹⁶ Το υβριδικό αυτό σύστημα σμήνους και η δημιουργικότητά του έχει αναλυθεί από τον Deleuze σύμφωνα με τη φιλοσοφική τάση ριζώμα στο παράδειγμα *Orchid & Wasp* όπου συζητείται η σχέση μεταξύ ορχιδέας και σφήκας ως μέρος της έννοιας του *becoming* (Deleuze & Guattari, 1987). Το *becoming* αποτελεί τη γραμμή διαφυγής από σταθερές κατηγορίες και ταυτότητες με ταυτόχρονη συν-παραγωγή δυνατοτήτων και ροών ζωής.

σουμε τη συμπεριφορά του ή την επικείμενη συμπεριφορά του βλέποντας το μέσα στο σύστημά του. Συμπεραίνουμε, λοιπόν, ότι μέσω της συστημικής προσέγγισης και των παρεχόμενων δυνατοτήτων, μπορούμε να κατανοήσουμε και να μελετήσουμε τη νόηση στα ζώα και αυτό είναι κάτι που μπορούμε να κάνουμε όλοι. Να αντιληφθούμε δηλαδή και να κατανοήσουμε τον τρόπο που λειτουργούν τα άλλα ζώα στο περιβάλλον τους όπως ακριβώς λειτουργούμε οι άνθρωποι στο δικό μας περιβάλλον.

4. Θέματα προς επίλυση

Η σχέση μας με τα ζώα έχει περάσει από πολλές συγκρούσεις και συνεχίζει να περνάει γιατί είναι δύσκολο να απορρίψουμε προκαταλήψεις χιλιάδων ετών. Μεγάλη σημασία έχει για την κατανόηση των άλλων ζώων η επίλυση επιμέρους θεμάτων όπως είναι το δүйιστικό μοντέλο του κόσμου, οι ειδικτικές αντιλήψεις περί ανωτερότητας έναντι των άλλων ζώων, οι γνωσιακές προκαταλήψεις και η ανθρωποκεντρική προσέγγιση.

Πολλές είναι οι προσπάθειες φιλοσόφων και κινημάτων να προάγουν την ίση ηθική μεταχείριση των ζώων, τον σεβασμό, την ευζωία τους και την προστασία της ζωής τους (Chorianopoulou, 2018). Κατά τη μελέτη της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και ζώου σε σχέση με την απόδοση ηθικού καθεστώτος στα ζώα, τα εσωτερικιστικά κριτήρια (sentience- αισθητότητα, συναισθηματικότητα, συνείδηση, κατανόηση, επιθυμία και αυτονομία) προσκρούουν στο πρόβλημα των άλλων νόων¹⁷. Επίσης, πολλές είναι οι φορές που αποδίδουμε ανθρώπινα χαρακτηριστικά και ιδιότητες στα ζώα γύρω μας. Οι πράξεις τους μπορεί να μοιάζουν με τις δικές μας και επειδή εμείς γνωρίζουμε

¹⁷ Έχουν τα άλλα όντα σκέψεις, συναισθήματα, συνείδηση ή άλλες νοητικές καταστάσεις; Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ή και να απαντήσουμε αιτιολογημένα στο παραπάνω ερώτημα; Πώς μπορούμε να δικαιολογήσουμε με πειστικά επιχειρήματα την απόδοση νοητικών καταστάσεων στα άλλα όντα; Πρόκειται για ένα επιστημολογικό, εννοιολογικό πρόβλημα ή ένα ψευδοπρόβλημα; Από τον Descartes που ήταν σίγουρος μόνο για τον δικό του νου, τον Hume και την κατανόηση των σκέψεων και των συναισθημάτων των άλλων όντων μέσα από τη λειτουργία της συμπάθειας, στον Wittgenstein ο οποίος παρουσίασε το πρόβλημα ως ένα γλωσσικό ψευδοπρόβλημα, υπάρχει πλήθος απαντήσεων: Το επιχείρημα της αναλογίας, της βέλτιστης εξήγησης, της αντιληπτικής ικανότητας να παρατηρούμε και να κατανοήσουμε τη συμπεριφορά των άλλων, έχουν προταθεί ως λύσεις για το πρόβλημα των άλλων νόων (Avramides, 2020). Για πρόσθετες πληροφορίες στο συγκεκριμένο ζήτημα βλέπε Gounaris & Kosteletos (2020: 161ff), Δανά et al. (2026), Κραβαριώτη & Μέντζου (2026).

μόνο τον δικό μας τρόπο, τείνουμε να παρασυρόμαστε από αυτόν. Ο ανθρωπομορφισμός μπορεί να αποβεί καταστροφικός κατά την επιστημονική μελέτη του ζητήματος απόδοσης ηθικού καθεστώτος στα ζώα (Amiot & Bastian, 2014).

5. Συμπεράσματα

«Διαμορφωνόμαστε από τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε», αναφέρει ο Gibson (1979/2002: 227). Ο Dreyfus (2007: 1137-1160) υποστηρίζει, ότι η νόηση είναι ο βασικός τρόπος του ζην, βρίσκεται μέσα στον κόσμο και είναι ένα με αυτόν. Οι παρεχόμενες δυνατότητες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θεωρία της ενσώματης νόησης και μας δίνουν τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τα ζώα, να αντιληφθούμε τη νόηση και τη δράση τους μέσα στο περιβάλλον τους. Επομένως, ο καθένας από εμάς μπορεί να κατανοήσει τη συμπεριφορά ενός ζώου, εφόσον πρώτα το παρατηρήσει, και καταλάβει ότι δρα εντός ενός κόσμου, υπό την δική του αντίληψη και με βάση τις δυνατότητες που το σύστημα εντός του οποίου δρα του παρέχει, όπως κάνουμε άλλωστε κι εμείς οι άνθρωποι.

Πιστεύουμε επίσης, ότι η θεωρία της ενσώματης νόησης και οι παρεχόμενες δυνατότητες μπορούν να συμβάλλουν στην υπέρβαση του προβλήματος των άλλων νόων και να οδηγηθούμε τελικά σε μία μη ανθρωποκεντρική προσέγγιση καθώς και να αποφύγουμε τον ανθρωπομορφισμό κατά την ερμηνεία των ενεργειών των ζώων. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να επιτευχθεί ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης ανθρώπινων ζώων και μη ανθρώπινων ζώων και τελικά η απόδοση σεβασμού και ηθικού καθεστώτος στα άλλα ζώα.

Περισσότερη έρευνα και μια βαθύτερη σύμπραξη του πεδίου των νευροεπιστημών και της φιλοσοφίας της φαινομενολογίας θα βοηθήσει προς αυτήν την κατεύθυνση της απόδειξης της θεωρίας ότι η νόηση δεν περιορίζεται σε μια αφαίρεση αλλά αναδύεται μέσω της συνεχούς αλληλεπίδρασης σώματος-κόσμου. Στόχος της έρευνας θα πρέπει να είναι η παρουσίαση μιας ενιαίας θεωρίας της ενσώματης νόησης. Εμείς προτείνουμε μια σύζευξη της φαινομενολογικής (phenomenological embodiment) με την οικολογική (ecological psychology) ώστε να επιτραπεί η απρόσκοπτη εφαρμογή της από την κλασική γνωσιακή επιστήμη, και να σηματοδοτηθεί

επιτέλους μια ριζική στροφή από τις θεωρίες που εμφανίζουν τη νόηση ως επεξεργασία εσωτερικών δεδομένων προς μια θεώρηση όπου η πράξη, η ενέργεια και η αλληλεπίδραση αποτελούν νόηση καθ' εαυτήν.

Δήλωση συνεισφοράς συγγραφέων

Οι συγγραφείς συνέβαλαν από κοινού και εξ ίσου στην σύλληψη, τον σχεδιασμό, την συγγραφή και την τελική επιμέλεια του άρθρου. Και οι δυο συγγραφείς ενέκριναν την τελική εκδοχή προς δημοσίευση.

Αναφορές

Amiot, C. E., & Bastian, B. (2014,). Toward a Psychology of Human–Animal Relations. *Psychological Bulletin*. <http://dx.doi.org/10.1037/a0038147>.

Avramides, A. (2020). “Other Minds”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition). (E. N. Zalta, Επιμ.). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/other-minds/>.

Chorianopoulou, M. (2018). On Being and Becoming an Animal: Engelhardt’s Two Notions of Animality. *Conatus - Journal of Philosophy*, 3(2), 19–31. <https://doi.org/10.12681/conatus.19253>.

Damasio, A. (1994/2006). *Descartes’ Error*. Vintage Books. Στα ελληνικά: *Το Λάθος του Καρτέσιου-Συγκίνηση, Λογική και Ανθρώπινος Εγκέφαλος*. (Κ. Παπακωνσταντίνου, Μεταφρ.). Εκδόσεις Σύνταγμα.

Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. University of Minnesota Press.

Descartes, R. (1641/1996). *Meditations on first philosophy*. (J. Cottingham, Trans.) Cambridge University Press.

Descartes, R. (1673). *Discourse on the method*.

Dreyfus, H. (2007). Why Heideggerian AI Failed and how Fixing it would Require making it more Heideggerian. *Artificial Intelligence*, 171(18), 1137-1160.

Epstein, R. (2016). *The Empty Brain. Your brain does not process information, retrieve knowledge or store memories. In short: your brain is not a computer.* <https://aeon.co/essays/your-brain-does-not-process-information-and-it-is-not-a-computer>.

Gibson, J. J. (1979/2002). *The ecological approach to visual perception.* Houghton Mifflin. Στα ελληνικά: *Η Οικολογική Προσέγγιση στην Οπτική Αντίληψη.* (Μ. Π. Άσπα Γολέμη, Μεταφρ.). Gutenberg.

Goodall, J. (2014). *Στη σκιά του ανθρώπου.* (Σ. Καραγεωργιάκης, Μεταφρ.). Αντιγόνη – Κέντρο Πληροφόρησης.

Gounaris, A. (2011). Heidegger and Motorcycle Riding: The notions of Embodied Cognition and Skillful Coping as a research topic in Cognitive Sciences. *3rd National Conference on Cognitive Science. Paros, Greece.* <https://doi.org/10.5281/zenodo.17713100>.

Gounaris, A. (2012). A Naturalistic Explanation of Meaning within Embodied Cognition. *2nd National Conference on the Philosophy of Science (PCPS2), Athens, Greece.* <https://doi.org/10.5281/zenodo.17712328>.

Gounaris, A. (2016). Information at Ockham's razor. *4th National Conference on the Philosophy of Science. Athens: National and Kapodistriean University of Athens, Department of History and Philosophy of Science.* <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21523.12325>.

Gounaris, A. (2020). Why do we need a Unified Theory of Embodied Cognition? *The 94th Joint Session of the Mind Association and the Aristotelian Society. University of Kent, Online Open Session.* <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11933.74729>.

Gounaris, A., & Elkheir, G. (2018). Why Embodied Artificial Intelligence is not so Embodied? In: *Proceedings of the XXIII World Congress of Philosophy, 45, 9-14.* <https://doi.org/10.5840/wcp23201845911>.

Gounaris, A., & Kosteletos, G. (2020). Licensed to Kill: Autonomous Weapons as Persons and Moral Agents. In: Prole, D. and Rujević, G. (eds.). *Personhood* (pp. 137-189). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.49>

Heidegger, M. (1927/ 1962). *Being and time.* Στα ελληνικά: (1978). *Είναι και Χρόνος.* (Γ. Τζαβάρρα, Μεταφρ.) Εκδόσεις Δωδώνη (J. Macquarrie, & E. Robinson, Μεταφρ.). Harper and Row.

- Heidegger, M. (1929-1930/1995). *The fundamental concepts of metaphysics: World, finitude, solitude*. (W. McNeill, & N. Walker, Μεταφρ.). Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1999). *Τα Βασικά Προβλήματα της Φαινομενολογίας*. Εκδόσεις Γνώση.
- Kormas, P., Moutzouri, A., Protopapadakis, E. D. (2023). Implications of Neuroplasticity to the Philosophical Debate of Free Will and Determinism. In: Vlamos, P., Kotsireas, I.S., Tarnanas, I. (eds). *Handbook of Computational Neurodegeneration* (pp. 453-471). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-75922-7_21.
- McClelland, T. (2020). The Mental Affordance Hypothesis. *Mind*, 129(514), σσ. 401-427. <https://doi.org/10.1093/mind/fzz036>.
- Meijer, E. (2019). *When Animals Speak: Toward An Interspecies Democracy*. New York University Press.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *Phenomenology of perception*. (C. Smith, Μεταφρ.) Routledge and Kegan Paul.
- Protopapadakis, E. D. (2012). *Animal Ethics: Past and Present Perspectives*. Logos Verlag.
- Shannon, C., & Weaver, W. (1949). *The mathematical theory of communication*. University of Illinois Press.
- Shapiro, L. (2011). *Embodied cognition*. Routledge.
- Singer, P. (2022). *Πρακτική Ηθική*. (Ε. Δ. Πρωτοπαπαδάκης και Α. Παναγιώτου, Μεταφρ.). Broken Hill Publishers.
- Stoffregen, T. A. (2003). Affordances as Properties of the Animal-Environment System. *Ecological Psychology*, 15(2), 115-134. doi:10.1207/S15326969ECO1502_2.
- Varela, F. J., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind. Cognitive science and human experience*. MIT Press.
- Wittgenstein, L. (1921/1978). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Παπαζήσης.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations*. (G. E. Anscombe, Μεταφρ.). Blackwell.
- Αγγελίδης, Π. (2006). *Λεξικό φιλοσοφικών όρων*. Δωδώνη.

Αργυρακοπούλου, Κ. (2026). Ζώο και κόσμος σε σύζευξη: Η έννοια των παρεχόμενων δυνατοτήτων ως θεμέλιο της νόησης. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 283-302). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3356>.

Βαρσάμη, Ε., & Παπουτσή, Α. (2026). Η γλώσσα της σκέψης και η νοημοσύνη των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 125-142). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3350>.

Βεργάρα, Α., & Παπαδάκης, Φ. (2026). Έρευνα για τα άλλα ζώα πέρα των δυϊσμών: Παρεχόμενες δυνατότητες, πρακτορικός ρεαλισμός και πολυειδική εθνογραφία. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 345-367). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3358>.

Γούναρης, Α. (2026). Μια εισαγωγή στη νόηση και στη συνείδηση των ζώων. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 11-77). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3347>.

Δανά, Ε., Δημοπούλου, Μ., & Ζέρβα, Τ.Κ. (2026). Έχουν τα ζώα συνείδηση; Τρία προβλήματα και μια παραδοχή. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 143-164). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3351>.

Κραβαριώτη, Χ., & Μέντζου, Θ. (2026). Πώς μπορούμε να γνωρίζουμε τις υποκειμενικές νοητικές καταστάσεις των μη ανθρώπινων ζώων; Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 165-183). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3359>.

Μαχαίρας, Γ. (2014). Τα συναισθήματα, η ευφροσύνη και ο πολιτισμός στον κόσμο των ζώων. Στο: Α. Γεωργόπουλος, *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Ο νέος πολιτισμός που αναδύεται*. Gutenberg.

Μηλιώτη, Α., & Ντάσιου, Σ. (2026). Γλώσσα και νόηση: σχέσεις εξάρτησης και αιτιώδους συνάφειας υπό αμφισβήτηση. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 101-124). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3349>.

Πρωτοπαπαδάκης, Ε. Δ. (2020). Η Ολισθηρή Πλαγιά αντιμέτωπη με τον εαυτό της. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, 2, 26-40. <https://doi.org/10.12681/ethiki.22646>.

Χανιώτης, Δ., & Ζαχαρόπουλος, Δ. (2026). Αναζητώντας την ελάχιστη συνθήκη ρεαλισμού στην ενσώματη νόηση: Προς μία μεταφυσική θεμελίωση των νοητικών συμβάντων στο ενιαίο σύστημα Ζώου - Περιβάλλοντος. Στο: Α. Γούναρης (Επιμ.), *Νόηση και συνείδηση στα ζώα* (σσ. 303-343). The NKUA Applied Philosophy Research Lab Press. <https://doi.org/10.12681/aprlp.266.3357>.

